

MONC**RAPA**(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 VIO

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 VIO

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: 10.33115/b/9788499847160

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES D'UNA MORT VIOLENTA AL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA (MARTORELL, BAIX LLOBREGAT)

LA SEPULTURA ANÒMALA DE LA TOMBA 214 I EL SEU ESTUDI¹

Esther Travé Allepuz,² Pablo del Fresno Bernal,³ Montserrat Farreny Agràs⁴

INTRODUCCIÓ

El jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat, Barcelona) constitueix un element privilegiat per a l'estudi de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana, gràcies al conjunt monumental format per dues esglésies construïdes entre els segles v i vi, una de les quals va perviure fins a esdevenir el centre neuràlgic d'una petita parròquia rural dependent del monestir de Sant Genís de Rocafort a partir del segle xi (Baucells, 2007, p. 2). Des de fa més de quatre dècades, els treballs de recerca ininterromputs en aquest jaciment han donat a conèixer les característiques d'aquests edificis situats al peu de la Via Augusta que, des dels inicis, van constituir un pol d'atracció de poblament fins a formar una sagrera altmedieval i, posteriorment, un nucli parroquial on, en els diferents espais entorn de l'església romànica, s'hi alternen els edificis d'hàbitat i les estructures de producció i emmagatzematge amb extensos espais de cementiri (Travé et al., 2019; 2024a).

El context científic que ens va propiciar la Càtedra Roses d'Arqueologia amb l'organització d'un seminari centrat en la reflexió sobre la violència i el conflicte a l'edat mitjana i les seves manifestacions arqueològiques va suposar una oportunitat immillorable per recuperar i actualitzar l'estudi d'unes restes excavades durant la

¹ Aquest article forma part dels resultats obtinguts gràcies a un projecte de recerca en matèria d'arqueologia i paleontologia titulat L'articulació del paisatge rural altmedieval: Sant Genís de Rocafort i Santa Margarida (ARQ001SOL-110-2022), en desenvolupament durant el període 2022-2025 a càrrec del Centre d'Estudis Martorellencs, amb finançament de la Generalitat de Catalunya i de l'Ajuntament de Martorell. L'excavació es duu a terme en col·laboració amb l'empresa Sistemes de Gestió de Patrimoni SCCL. La recerca forma part de les activitats habituals del Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval de la Universitat de Barcelona (2021-SGR-00236), adscrit a l'Institut d'Arqueologia d'aquesta universitat.

² Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia.

³ Sistemes de Gestió de Patrimoni, SCCL.

⁴ Museus de Martorell. Centre d'Estudis Martorellencs.

campanya de l'any 2000 al jaciment de Santa Margarida, que havien restat inèdites durant vint-i-cinc anys i que, finalment, volem presentar tot interpretant-les en el seu context estratigràfic i en el context científic dels darrers anys.⁵ Es tracta d'un enterrament singular pels seus trets arqueològics i per la disposició d'unes restes humanes llençades en un clot de forma descurada. Aquest tipus d'enterraments —sovint considerats *anòmals*— són prou habituals en contextos de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana i evidencien l'existència de pràctiques funeràries i comportaments socials que, al marge de la normativa canònica, es regulen per altres paràmetres on la violència i l'exclusió social semblen jugar-hi un rol preponderant (fig. 1).

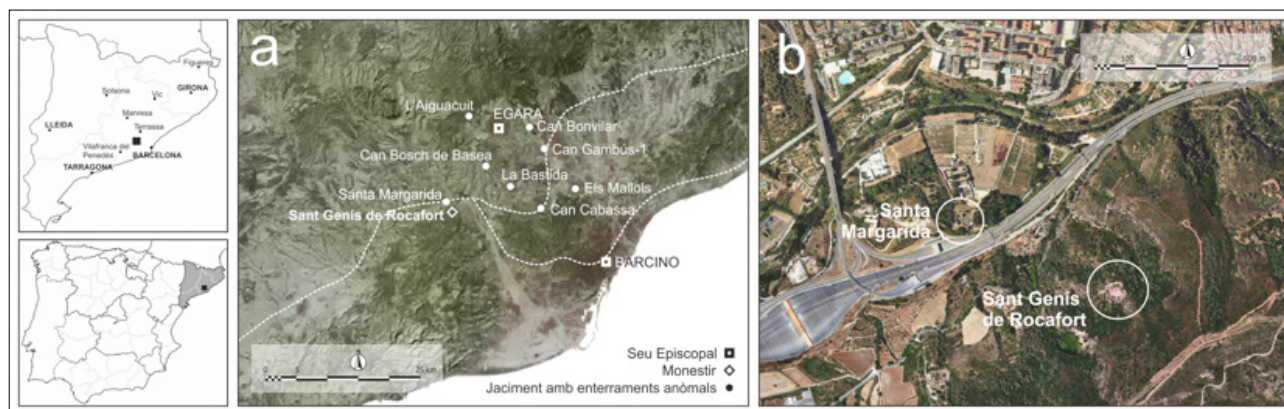

Figura 1. Localització del jaciment de Santa Margarida i d'alguns altres jaciments propers amb presència d'enterraments anòmals a la zona del Vallès, segons (Roig, Coll, 2011, p. 76) (a); i detall de l'emplaçament de l'església de Santa Margarida i el monestir de Sant Genís de Rocafort, a Martorell (b). Base topogràfica: Instituto Geográfico Nacional (IGN), visor Iberpex (<https://www.ign.es/iberpex/>); capa LiDAR (relleu).

És per això que aprofitem l'avinentsa per donar a conèixer els detalls d'aquest enterrament recuperat al jaciment de Santa Margarida i per reflexionar sobre les manifestacions arqueològiques d'aquestes pràctiques en un context d'interès creixent sobre aquest fenomen, que requereix fornir-se encara d'un nombre major de dades que pugui donar suport a les possibles interpretacions en termes històrics i socials d'aquests comportaments funeraris (Treffort, 2004; Boulestin, 2023). El nombre d'exemples coneguts, la seva diacronia i extensió territorial en el context europeu, i el seu caràcter més o menys allunyat de la norma, ens ha dut a interrogar-nos per la natura d'aquestes pràctiques i, especialment, pels trets identificables o no en el registre arqueològic que ens permeten detectar-les i interpretar-les en un context sociocultural determinat, que no està exempt de problemes ni de debats, com és la llarga transició entre el món antic i les societats medievals al tombant dels segles VII i VIII dC.

EL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA I EL CONTEXT EXCAVAT

El jaciment de Santa Margarida, llargament conegut des dels anys vuitanta del passat segle, ha canviat significativament la seva fisonomia en els darrers anys. Malgrat que la datació més antiga de l'assentament es remunta a mitjan segle IV, gràcies a la troballa descontextualitzada d'un fragment de mil·liari de l'emperador Magnenci, no és fins a finals del segle V que tenim les primeres evidències dels edificis religiosos que constituïran el nucli de poblament posterior. Ens referim a dues esglésies; una recentment descoberta (Travé et al. 2024b) i l'altra, coneguda de fa molt més temps,

⁵ Volem agrair especialment la conversa personal amb la Dra. Núria Armentano i Oller qui, en escoltar la nostra comunicació en el context d'aquest seminari, ens va poder aportar algunes informacions rellevants per a la interpretació de les dades que presentem.

que ha estat objecte de referència en nombrosos treballs (Pagès, 1983, p. 44-51; Godoy, 1995, p. 219-223; Sales, 2011, p. 283-286). L'estat de la recerca actual ens fa pensar en un primer temple de planta cruciforme i possible origen martirial d'acord amb els paral·lels coneguts (Espinosa, 2011, p. 109-117; Barral, 1981; Nolla et al., 1996). Aquesta primera església va conviure, almenys durant un temps, amb una segona de planta rectangular i capçalera tripartida, possiblement del segle v o ja entrat el vi. Aquesta segona, coneguda d'ençà dels primers treballs, i envoltada d'una extensa necròpolis de llarga durada (Navarro i Mauri, 1993), hauria tingut funcions parroquials i pervivència en el temps. L'església de planta cruciforme, que coneixem només de manera parcial i fragmentada, comunicava amb l'església de capçalera tripartida a través d'un pati obert que menava vers els peus d'aquesta i del vestíbul funerari construït com un annex a la seva façana sud. Aquesta església recentment descoberta va tenir una durada breu que no sembla estendre's més enllà del segle viii, en un context de reformes estructurals a l'interior de l'altra església que, amb nombroses transformacions, ha perdurat fins avui.

L'abandonament progressiu d'aquest temple va conduir a la seva destrucció intencionada, vinculada a un procés de reocupació de l'espai adaptat a les necessitats canviants de la societat camperola. Aquest fenomen es produeix en un període de transició en què potser les antigues estructures d'organització territorial semblen haver perdut bona part de la seva funcionalitat. En canvi, el caràcter parroquial de l'altra església va assegurar-ne la continuïtat, tot i incorporar modificacions que van donar forma a un temple preromànic i que van inutilitzar el vestíbul. Malgrat aquests canvis, l'estructura original es va mantenir en gran manera, cosa que permet que el temple subsistís fins a la seva transformació al segle xii, quan es va construir una nova església que reutilitzava part dels murs laterals de l'anterior. Aquest nou temple d'estil romànic és el que podem observar actualment, en un estat de conservació precari.

Les característiques d'aquesta església rural testimonien una continuïtat de poblament que podem afirmar amb certa rotunditat a partir de les restes excavades, així com una continuïtat en la funció litúrgica del temple, que va experimentar algunes reformes a l'interior, com ara la construcció de quatre pilars alineats al mig de la nau, per als quals, avui dia encara no tenim una interpretació eloqüent sobre la seva funcionalitat. Tanmateix, la presència d'enterraments contemporanis d'aquesta fase a l'interior de l'església —tot i la prohibició existent d'aquesta pràctica que, tanmateix, serà generalitzada arreu (Treffort, 1996, p. 137)— sembla suggerir una continuïtat en la seva funció funerària. Malgrat alguns suggeriments d'interpretació recent (Gibert, Roig, 2023, p. 181), res no ens fa pensar per ara que l'església de Santa Margarida hagués experimentat cap canvi d'usos al marge de les funcions litúrgiques que li són pròpies atès el caràcter religiós de l'edifici.

Amb independència de la coexistència de totes dues esglésies i de la continuïtat d'una d'elles, les restes d'època romana són també molt limitades. La presència del fragment de mil·liari, vinculat a la ubicació específica del jaciment al peu de la Via Augusta, i les referències freqüents a una *mansio Ad Fines* (Soto, 2010, p. 143-146), no són prou elements per testimoniar l'existència de cap edificació prèvia. Les restes recuperades fins al moment es limiten a algunes ceràmiques molt disperses i algunes restes constructives efímeres que no semblen remuntar-se gaire més enrere del segle v. Per tot plegat, la presumpta presència d'una *villa* baiximperial sota l'església suggerida en alguns treballs (Sales, 2011, p. 283) no sembla tenir per ara cap fonament arqueològic d'acord amb les restes excavades i corrobora per part nostra l'escepticisme respecte a alguns col·legues que ja l'havien posada en dubte en alguns treballs de síntesi sobre el fenomen de les esglésies rurals d'aquest període a Catalunya (Roig, 2015, p. 344).

Associada a aquesta església, hi trobem una àmplia necròpolis amb successives fases d'enterrament, actualment en procés d'excavació al sector est de l'absis (fig. 2). Són ben coneguts el conjunt de tombes corresponents a la necròpolis tardoantiga, preferentment concentrats al vestíbul funerari i a l'àrea sud de l'església, ordenats en aquest cas per una via de circulació nord-sud que es dirigeix al vestíbul i a la porta d'accés de l'església; i a la necròpolis altmedieval, que s'estén al voltant del temple en un moment posterior a l'amortització del vestíbul, que han estat objecte de publicacions anteriors (Navarro, Mauri, 1987; Farreny et al., 2012). La majoria d'enterraments de la fase altmedieval (fig. 2a) presenten una estructura de fosa simple amb una coberta de lloses de gres roig en nombre i disposició variable o bé sense coberta conservada. El repertori formal de les tombes d'època tardoantiga (fig. 2b) presenta una variació major de llurs característiques. Més de la meitat, situades a l'interior del vestíbul, presenten una fosa excavada a l'argila, amb coberta de *tegulae* a doble vessant i emplenada amb terra. Ocasionalment, aquesta coberta a doble vessant pot estar formada per lloses de gres roig, amb una base també de pedra. En alguns casos, la coberta de teula es emplenada de morter, en lloc de terra, formant un túmul o estructura d'obra i, només en un cas, una de les tombes presenta una estructura més complexa, amb fossa rectangular construïda amb còdols lligats amb morter de calç.

Figura 2. Planta de l'església de Santa Margarida anterior a la construcció de l'església romànica envoltada per la necròpolis altmedieval (a) i fase tardoantiga, amb la necròpolis d'aquest període i els edificis coetanis, on es localitza la sitja amb un enterrament anòmal (b). Font: Centre d'Estudis Martorellencs (CEM).

El vestíbul funerari era totalment pavimentat amb un *opus signinum* recuperat de manera molt parcial i en un estat de conservació precari, fet que dificulta notablement la possibilitat d'identificar enterraments que poguessin ser anteriors a aquest moment, o bé identificar els talls i refaccions del paviment per tal d'encabir-hi inhumacions posteriors. És en aquest espai on, en un moment

posterior a l'amortització del vestíbul, però anterior a la implantació de la necròpolis altmedieval, s'hi va identificar un retall circular que afecta una tomba amb coberta de teula a doble vessant (T-233) i una segona tomba del mateix estil, en aquest cas no excavada. El rebliment d'aquest retall —inicialment interpretat com a sitja— contenia les restes en connexió anatòmica d'un individu, fet que ens va dur a identificar el context com a enterrament (T-214).

Una breu referència a l'existència d'aquest enterrament es va donar a conèixer fa més de deu anys en presentar el conjunt de la necròpolis de Santa Margarida coneguda en aquell moment (Farreny et al., 2012, p. 198), sense gaires més detalls. Des d'aleshores, han estat diversos els treballs que han fet referència a aquest enterrament en un context d'anàlisi que el comparava amb altres troballes potencialment similars en indrets propers, especialment a l'àrea del Vallès (Roig, 2015; 2019). Tant la mateixa troballa com les referències freqüents que s'hi han fet des d'aleshores ens duen a considerar que es tracta d'un cas que suscita interès i que, per tant, mereix un estudi més aprofundit per part nostra per tal de donar a conèixer les característiques del conjunt. L'enterrament és un exemple del fet que la literatura acadèmica denomina *sepultures anòmales*, concepte abordat en nombroses publicacions de l'àmbit de l'arqueologia funerària en períodes diversos (Murphy, Le Roy, 2023; Reynolds, 2009), sense que hi hagi encara un consens absolut entre la terminologia amb què hauríem de descriure aquestes pràctiques funeràries que s'allunyen de la norma (Treffort, 2004, p. 132).

Una de les interpretacions d'aquest tipus concret d'enterraments —individus llençats dins de pous, sitges o forats indeterminats, sovint amb altres animals o materials de rebuig— especialment quan els trobem en cronologies que oscil·len entre els segles v i ix és la pervivència de societats amb un component esclavista (Roig, Coll, 2011, p. 81), en la qual les persones subjectes a l'esclavatge o qualsevol forma de servitud posterior són excloses de la comunitat i, per tant, també d'uns rituals de traspàs que s'estan consolidant en el mateix període a mesura que l'Església comença a definir uns paisatges plenament cristians i a exercir un control ideològic de la societat de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Si bé aquesta interpretació és raonable i versemblant i compta amb nombrosos exemples —entre els quals sovint es compta el de l'individu recuperat a Santa Margarida— que l'avalen, el cas concret que tractem en aquest treball presenta alguns dubtes raonables a parer nostre, que necessàriament ens duen a la prudència i que mirarem d'argumentar en les pàgines següents.

ELS ENTERRAMENTS SENSE SEPULTURA EN EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

Fa relativament poc, en un volum monogràfic dedicat a l'estudi dels enterraments anomenats, en aquest cas, *sense sepultura*, B. Boulestin (2023) remarcava la necessitat d'un enfocament de caràcter teòric que permetés donar explicació a molts d'aquests enterraments considerats *anòmals* i contradictòriament freqüents en el registre arqueològic des de la prehistòria als nostres dies. En el seu treball, l'autor feia notar que la sepultura com a tal és l'espai on són dipositades les restes d'un difunt, que aquest espai és concebut com a definitiu, i que se li suposa una permanència volguda en el temps pels seus éssers estimats que es defineix en el marc

d'una cerimònia —les exèquies— durant la qual es ret homenatge a la persona del difunt a través de les seves despulles. A partir d'aquesta premissa, doncs, no hi ha sepultura sense exèquies i l'objectiu d'aquestes és evitar la mort *social* o comunitària de l'individu, la vida del qual es perpetua en el record, atès que la mort *física* és del tot inevitable. Aquesta dualitat entre la mort física inherent a l'ésser humà i la mort social reservada només a uns pocs es manifesta a través del registre arqueològic, quan identifiquem la presència de sepultures, en contraposició a llur absència o la identificació d'enterraments infamants amb una voluntat de càstig manifesta. En aquests casos —enterrament sense sepultura o amb sepultura infamant— és quan, sens dubte, podem inferir una privació d'exèquies (Lauwers, 1997, p. 108).

És en l'anàlisi de les raons per les quals un difunt és privat d'exèquies que podem interpretar els trets d'alguns dels enterraments presents al registre arqueològic que s'allunyen de la norma. En el marc teòric de la pràctica religiosa, les exèquies queden reservades per als individus que han patit una bona mort per vellesa després d'una vida plena, confortats amb els sagraments i la benedicció eclesiàstica. Tanmateix, el fet de patir una *mala mort*, violenta o tràgica, en guerres o accidents, anòmala o contra natura, sigui de manera sobtada o fruit d'una llarga malaltia, no és raó suficient per a la privació d'exèquies perquè la casuística és molt diversa. En la tipificació dels motius que duen a una privació d'exèquies hi podem distingir (1) l'absència no intencional de les despulles, (2) la manca de raons per celebrar-les o (3) la voluntat explícita de no celebrar-les (Boulestin, 2023, p. 11).

La privació per absència no intencional de les despulles és inevitable en el cas dels desapareguts, naufrags, emigrats que han perdut la vida lluny de casa i casos similars en els quals els éssers estimats no poden desenvolupar el ritual corresponent. No hi ha motiu per celebrar exèquies d'aquells individus que per una raó o l'altra no formen part de la comunitat que regula les formes d'organització social. El pes de la comunitat cristiana que es dibuixa a partir de l'antiguitat tardana és clau en la tipificació dels ritus funeraris de l'Europa occidental al llarg de tot el període posterior. És l'Església, doncs, qui exclou bona part d'aquells a qui no els correspon un enterrament amb exèquies atesa la no pertinença a la comunitat cristiana. En aquest context s'hi compten els albats o infants que no han estat a temps de ser batejats o bé els suïcides, però també els estrangers, desconeguts, esclaus i altres membres aliens al grup. Les manifestacions funeràries en el registre arqueològic en aquests casos són altament variables i van des de la definició de llocs específics per a un enterrament físicament allunyat de la comunitat amb un comiat reservat exclusivament a l'esfera privada, a la necessitat de desfer-se d'unes despulles sense valor abocant-les en qualsevol lloc creat o no a tal efecte (Rodet-Belarbi, Séguy, 2013, p. 67-68).

La privació volguda de les exèquies es reserva únicament als casos en què hi ha motius per no fer-ne, perquè els individus al llarg de la seva vida s'han allunyat voluntàriament de la comunitat —malfactors, criminals, traïdors— o n'han estat deliberadament apartats en vida —heretges, bruixes, pàries, etc. Únicament en aquests casos, l'enterrament va acompanyat de pràctiques apotropaiques o vexatòries del cos també de natura variable en funció de la cronologia i el territori. Entre aquestes pràctiques, s'hi compten les derivades de supersticions que pressuposen la possibilitat del mort de retornar d'una forma o altra a la vida, vinculades a les condemnes per bruixeria o vampirisme i que impliquen mesures com l'encadenament o l'enterrament amb una falç al coll (Gregoricka et al., 2014). Altres pràctiques amb objectius similars, com els enterraments en decúbit ventral (Reynolds, 2009), la decapitació *post mortem* (Buchet, 2011) o l'empedrament amb decapitació prèvia o sense (Gardela, 2015), han estat també documentades.

En aquest context, la presència d'individus llençats en sitges o pous, en cronologies que oscil·len entre els segles VI i VIII, ha estat habitualment interpretada amb relació a la presència d'esclaus o serfs (Roig, Coll, 2012, p. 399; Roig, 2015, p. 388 i 2019, p. 461; Tejerizo, 2021, p. 14-15). En aquest cas, la realitat social dels individus els exclou de la comunitat per la seva condició jurídica, fet que ens situa en un dels casos que il·lustren la inexistència de raons per celebrar exèquies. Els exemples arqueològics amb què comptem són destacables especialment als territoris de Barcino i Egara, i en grau més baix, en alguns contextos de la Gàl·lia (Raynaud, 2010, p. 137; Rébe et al., 2014, p. 133-166 i 304-307). Tots ells presenten unes característiques similars: en la majoria dels casos, els individus apareixen en connexió anatòmica, en posicions més o menys forçades, en nombre considerable i abocats juntament amb altre material de rebuig, ja siguin restes de fauna —sovint també en connexió anatòmica— o ceràmica. La presència d'altres materials complementaris, inequívocament de rebuig, en el context d'aquests esquelets, és una de les claus interpretatives per inferir no només l'absència de sepultura pròpiament dita, sinó tan sols d'enterrament, que s'hauria produït en un lapse relativament llarg de temps i que hauria comportat algunes alteracions tafonòmiques del context (Rodet-Belarbi, Séguy, 2013, p. 64-65). En el territori més proper a Santa Margarida, potser un dels casos més paradigmàtics és el de Can Gambús-1 (Sabadell, Vallès Occidental), amb un total de 15 individus recuperats en 11 sitges o Can Cabassa, amb 11 individus trobats en 9 sitges, conjuntament amb restes de fauna i ceràmica (Roig, Coll, 2011, p. 75-76).

Els exemples són prou nombrosos (Roig, 2019, p. 374), sovint amb diversos esquelets en una mateixa sitja de vegades en diacronia, i el patró que defineixen prou consistent per pensar en una pràctica més o menys habitual de desfer-se d'aquests cossos juntament amb altre material de rebuig. Sembla coherent interpretar que aquests individus no formen part de la comunitat —en termes de Boulestin (2023, p. 7-8)— per la seva possible condició servil, i per això no gaudeixen del privilegi social de les exèquies que comporten una sepultura canònica. Aquesta realitat canviarà amb la implantació dels cementiris cristians i les transformacions de les formes d'esclavatge al llarg de l'alta edat mitjana, tot desapareixent de manera pràcticament absoluta en el registre arqueològic dels períodes posteriors. El jaciment de Santa Margarida i el cas de l'individu recuperat al vestíbul, tanmateix, presenta algunes diferències respecte als conjunts publicats fins ara que, si bé no ens porta a excloure aquesta interpretació a priori, ens genera alguns dubtes que ens fan interpretar el cas més com el resultat d'un exercici de violència fortuïta o conjuntural, més que no pas com un exemple eloqüent d'aquesta desigualtat estructural inferida d'altres treballs a partir d'exemples força més paradigmàtics.

L'ENTERRAMENT DE LA TOMBA 214

Característiques de l'enterrament i seqüència estratigràfica. Relacions i cronologia

Com esmentàvem anteriorment, l'individu en qüestió fou recuperat com a part del rebliment (UE III.3096) d'un forat (UE III.3099) practicat a l'interior del vestíbul funerari que concentrava una bona part de les sepultures de la necròpolis tardoantiga. Sobre la funcionalitat inicial d'aquest retall, que afectava (UE III.2023) el paviment d'*opus signinum* (UE III.0340 = III.4041) i dues tombes de coberta de teula a doble

vessant, una d'elles (T-233) excavada (UE III.3104), pensem que probablement es tracta d'una sitja. No és objecte d'aquest treball, d'extensió limitada, discernir sobre les possibles utilitzacions d'aquest tipus de forats per defecte interpretats com a sitges; només volem fer notar que en alguns casos, llur irregularitat o dimensions reduïdes han de fer pensar en l'existència de propostes alternatives en alguns casos. Se n'han suggerit algunes, com l'excavació de forats per a la producció de fems, plantació d'arbres fruiters o processos de curat de pells en contextos andalusins (Malalana et al., 2013).

En el cas que ens ocupa, el retall presenta una forma especialment irregular, no tant en la planta com en llurs seccions (fig. 3). L'afectació prou intensa de les tombes podria haver frustrat la continuació de l'excavació del retall que possiblement va iniciar-se com la construcció d'una sitja, que acaba de manera abrupta amb una base relativament plana, i que podria haver estat emprat com a lloc d'enterrament improvisat d'un individu del qual calia desfer-se'n. En efecte, en el rebliment del forat, s'hi va trobar un esquelet en connexió anatòmica i posició forçada, amb les cames obertes i el tronc recolzat sobre la paret lateral de la sitja, posició resultant d'un abocament des de dalt (fig. 4). Juntament amb l'esquelet, la presència d'altres materials entre el sediment que conforma el rebliment és pràcticament residual. S'hi compta únicament una vèrtebra possiblement d'un ovicàpid jove i un os llarg, potser en deposició secundària. No s'hi van recuperar materials ceràmics a excepció de nombrosos fragments de tègula de la mateixa natura que les que conformen les cobertes de les tombes adjacents afectades per l'enterrament. L'homogeneïtat del rebliment, la posició de l'individu —que sembla molt poc alterada per moviments de caràcter postdeposicional o tafonòmics— i la presència d'aquestes teules que devien romandre juntament amb el sediment resultant de l'excavació del forat, ens fan pensar en un emplenament relativament ràpid del forat, possiblement concomitant o immediatament posterior a l'abocament de l'individu.

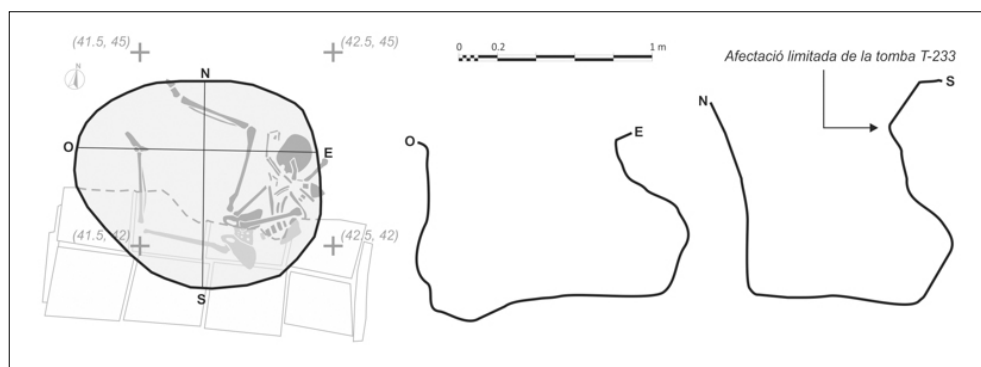

Figura 3. Seccions O-E i N-S del retall que identifiquem com a UE III.3099. Font: CEM, Plànol 141.

Malgrat l'absència d'altres materials indicadors associats, com ara la ceràmica; les datacions radiocarbòniques de la T-233 (Mestres, 2017) i la seqüència estratigràfica del conjunt (fig. 5a) ens permeten situar l'enterrament de la T-214, que talla l'anterior, en el context altmedieval probable del segle VIII. L'esquelet de la tomba T-233 fou datat per radiocarboni i presenta una cronologia que oscil·la en una forquilla entre la segona meitat del segle VI i el primer quart del segle VII (528 – 616 dC), per la qual cosa, l'individu abocat ha de ser necessàriament posterior (fig. 5b). El context d'amortització del vestíbul i la posterior utilització de l'espai, a cotes superiors, per a la construcció de les tombes de la necròpolis altmedieval ens duen a vincular aquest

enterrament anòmal amb el darrer moment d'ús del vestíbul, que no és posterior al segle VIII, un cop ja no s'hi fan més enterraments de la fase tardoantiga.

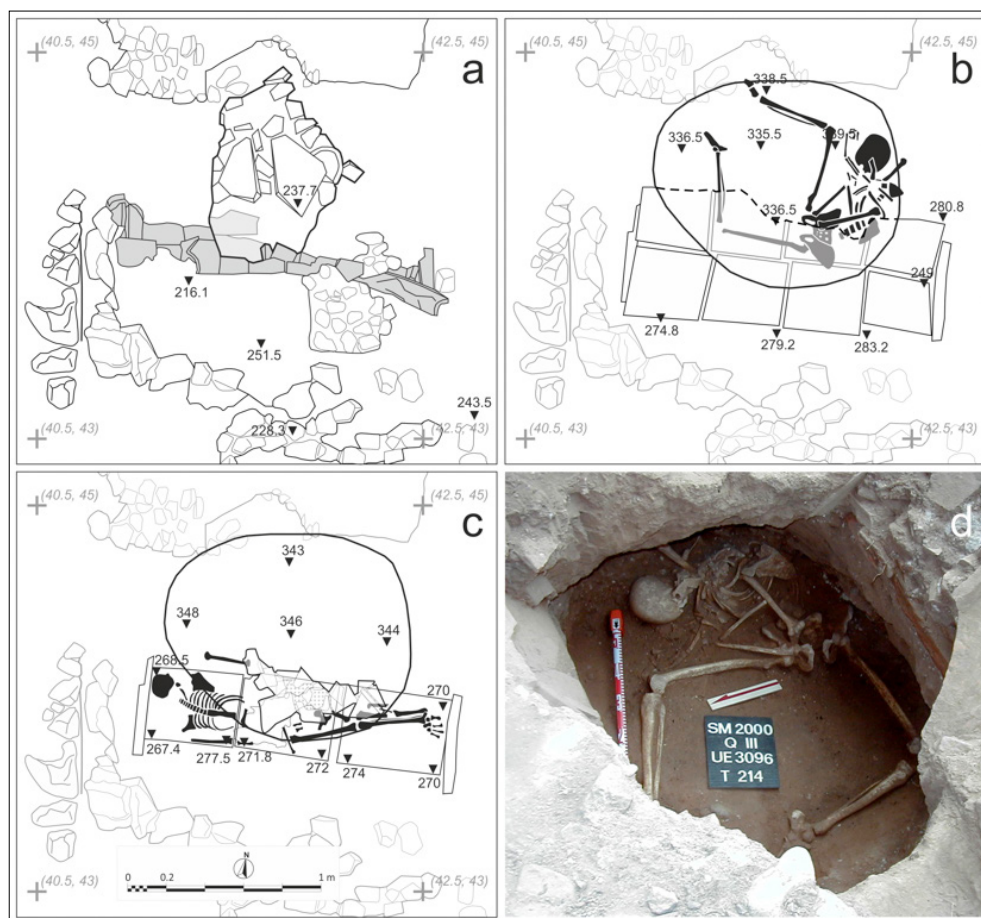

Figura 4. Plantes de detall de la seqüència estratigràfica dels nivells superiors del rebliment (a), amb el detall de l'enterrament de la T-214 (b) i l'individu de la tomba T-233 afectada pel retall; i fotografia de l'enterrament anòmal (d). Font: CEM, Plànols 2, 9, 10, 48, 120, 121, 134, 135 i 136.

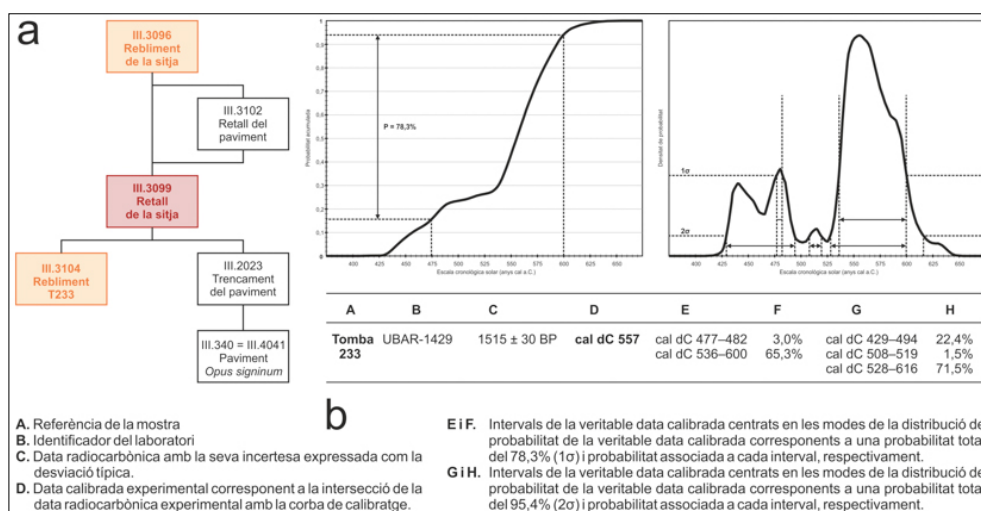

Figura 5. Matriu estratigràfica i resultats de la datació radiocarbònica, segons les informacions proporcionades per J. S. Mestres (2017).

L'individu i l'anàlisi antropològica

Les restes antropològiques foren estudiades per Laura Devenat (2009), qui va identificar un individu adult jove de sexe masculí, amb un bon estat de conservació i pràcticament un 100% de l'esquelet preservat, mancat només d'algunes vèrtebres,

costelles i falanges (fig. 6a). La identificació del sexe masculí respon a la robustesa general de l'esquelet i la morfologia cranial i pelviana. El crani presenta la glàbula pronunciada i els arcs supraciliars també molt marcats, així com una mandíbula molt robusta amb un trigon mentonià angulós. Pel que fa a la pelvis, els coxals eren alts i estrets, amb un sol arc compost i una escotadura ciàtica tancada i típicament masculina (fig. 6b).

Figura 6. Preservació esquelètica de l'individu excavat (a), imatges de detall de l'enterrament (b) i fotografia de detall de la desviació de l'envà nasal, proporcionada per L. Devenat (2009, p. 2) (c).

Se li va estimar una edat aproximada de vint-i-cinc anys, a partir del grau de fusió epifisària, que fou un element bàsic de diagnòstic. Certament, les metafisàries presents encara a molts ossos i l'aspecte de la superfície auricular del coxal semblen indicadors de l'edat estimada. Es perceben les línies metafisàries a les epífisis distals dels cúbits, la fusió de les quals es completa cap als vint-i-cinc anys; el sacre, que es fusiona totalment cap als trenta; i als marges de l'ílium, que es fusiona cap als vint-i-quatre anys. Igualment, les epífisis distals de les clavícules —que es fusionen cap als vint-i-cinc anys— es veuen lliures. La superfície auricular del coxal es troba en una fase II de Lovejoy (Lovejoy, 1985), que es defineix entre els 25 i 29 anys.

L'individu, que hauria assolit una alçada al voltant d'1,68 m segons la llargada de fèmurs i tíbies, presenta gairebé tota la dentició. Li manquen els tercers molars per agenèsia d'aquests, el premolar superior 25 i el molar superior 26, ambdós perduts en vida. Al lloc del premolar 25 s'hi observa una fístula, fet que duu a pensar en una pèrdua d'origen cariogen. També es detecta una càries molt avançada amb fistulització al molar inferior 46 i de la qual només se'n conserva la part distal de la dent. Destaquen els dipòsits de càlcul a totes les dents, així com el retrocés alveolar, fets indicadors de la periodontitis. Finalment, el desgast dental és de grau 3 per als primers i els segons, patró corresponent a un individu d'entre 25 i 35 anys.

A excepció d'una lesió facial que comentarem, l'esquelet no presenta patologies evidents ni trets de desgast que puguem vincular a feines físiques forçades, repetitives i sostingudes en el temps. Cal tenir en compte, tanmateix, que es tracta d'un individu molt jove i que, per tant, l'absència d'aquest tipus de patologies, a banda de normal per l'edat, no pot resultar concloent a l'hora de desestimar aquest tipus d'activitats vinculades a una condició servil. Malgrat la robustesa i aparent bon estat de salut, se li ha detectat una desviació de l'envà nasal en direcció de dreta

a esquerra (fig. 6c). Es tracta d'una fractura originada possiblement a conseqüència d'un cop de puny fet per un esquerrà i que només afectà la part de cartílag, ja que ambdós ossos nasals no es troben afectats.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS. VIOLÈNCIA I DESIGUALTAT AL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

L'enterrament de la T-214 és un fet del tot aïllat i excepcional a Santa Margarida que constitueix l'únic cas d'aquestes característiques conegut al jaciment, on s'hi han excavat al voltant d'una cinquantena de sitges. La seva singularitat, juntament amb els trets del context estratigràfic, ens duen a suggerir que l'individu recuperat a Santa Margarida, mort per causes indeterminades —potser a conseqüència d'una baralla, o no— hauria estat llençat en un forat l'excavació del qual es trobava en curs o bé fou practicat ad hoc per desfer-se del cadàver. Les característiques del rebliment entre el qual es va trobar aquest esquelet ens duu a pensar que el forat on es va dipositar l'individu no devia quedar gaire temps al descobert i que fou objecte d'un emplenament ràpid, possiblement amb el mateix sediment que s'hi havia enretirat en excavar-lo, i que contenia encara bona part dels fragments de teula malmesos de les estructures adjacents. Creiem comptar amb prou elements per evidenciar la natura d'una situació de violència en aquest context del segle VIII, on un individu jove fou enterrat sense sepultura, però no podem afirmar amb certesa que es tracti d'un context d'abocador de materials de rebuig, ni d'una pràctica habitual al jaciment i, en conseqüència, no gosem interpretar la naturalesa jurídica —lliure o esclau— d'aquest noi llençat dins d'un forat. En altres contextos excavats, la presència de fauna també en connexió anatòmica en aquest tipus d'enterraments i d'abundant material ceràmic de rebuig, juntament amb els patrons de repetició que proporcionen diversos individus, homes o dones, enterrats de manera atípica en un mateix jaciment, ens resulten força més reveladors de les realitats de desigualtat i exclusió social que no pas el cas aïllat de Santa Margarida.

Al llarg del període que es defineix entre els segles VII i VIII, assistim a un escenari on les formes d'organització social del món antic pràcticament han desaparegut, malgrat que no s'hi poden reconèixer encara les formes de relació, dependència i jerarquia que maduraran més tard en el sistema feudal, que no s'albira amb claredat en aquest moment. Els principals estudis sobre aquest període suggereixen la necessitat d'abordar aquests problemes de manera interdisciplinària i, especialment, de fornir un cos de dades suficient amb què sigui possible analitzar algunes tendències o patrons més enllà de la dicotomia entre presència o absència de determinats elements, com els aixovars, emprats com a indicadors d'estatus social (Gibert, Roig, 2023, p. 219). En aquest sentit, són significatives les dades que vinculen alguns dels casos on s'han recuperat individus abocats en sitges o pous amb un estat de salut més pobre, d'acord amb les deficiències alimentàries identificades en alguns d'aquests esquelets, en comparació amb d'altres recuperats en enterraments normatius (Ruiz, 2007, p. 806). No és el cas de l'enterrament T-214, on l'individu, que no presenta patologies vinculades al treball, en part atesa la seva joventut, no sembla tampoc afectat per cap deficiència alimentària. La presència de càries i càlcul dental, de fet, són compatibles amb dietes vinculades al consum d'hidrats de carboni i elements proteics respectivament.

Al llarg de les tasques de revisió bibliogràfica que hem realitzat per interpretar la troballa del jaciment de Santa Margarida hem pogut copsar que l'estudi dels anomenats enterraments anòmals presenta un grau de desenvolupament que varia considerablement segons els contextos cronològics i espacials, fet que ens dibuixa un panorama interpretatiu per ara desigual. Això posa de manifest la necessitat de mantenir una certa prudència, encara, a l'hora de fer interpretacions generalistes o sistèmiques, especialment quan es parteix d'estudis de cas concrets i especialment, quan abordem l'estudi de l'alta edat mitjana. Atesa la gran complexitat de l'anàlisi dels denominats enterraments sense exèquies, considerem que resulta fonamental continuar ampliant el corpus de dades disponibles i apostar per una estratègia de recerca dual: d'una banda, centrada en la recopilació i interpretació de noves evidències; i, de l'altra, enfocada en la revisió crítica dels treballs ja fets.

En aquest context, resulta essencial considerar detalladament els contextos arqueològics, ja que elements com la posició dels esquelets són fonamentals per discernir si es tracta d'enterraments intencionats o de cossos llençats, sense excloure la possibilitat que algunes estructures, com les sitges, inicialment no concebudes amb finalitats funeràries, poguessin haver estat utilitzades de manera puntual per a aquest propòsit, per raons diverses que no sempre resulten conegudes o interpretables. El jaciment dels Mallols, per exemple, il·lustra aquesta problemàtica, ja que la posició dels esquelets va dur a suggerir inicialment l'existència d'inhumacions en sitges (Majó, 2007, p. 223 i 244-246), mentre que interpretacions posteriors els han considerat cossos llençats com a rebuig (Roig, Coll, 2011, p. 76). El tema és prou interessant i suggerent per aturar-se en la natura i interpretació que conferim a aquests tipus de fenòmens, especialment com a element indicador de les desigualtats socials o les dinàmiques de violència, gestió i transformació del poder. L'abast de la reflexió, malauradament, escapa de l'extensió i objectius d'aquest capítol que presentem, on hem volgut donar a conèixer les característiques de l'enterrament T-214 de Santa Margarida en el seu context arqueològic, com a aportació per al desenvolupament futur del tema.

BIBLIOGRAFIA

- Barral, X. (1981). *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. Edicions 62.
- Baucells, J. (2007). *El Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)*. Centre d'Estudis Martorellencs.
- Boulestin, B. (2023). Des morts privés de funérailles: cadre général de réflexion. Dins A. Schmitt; E. Anstett (eds.) *Sans sépulture: modalités et enjeux de la privation de funérailles de la Préhistoire à nos jours* (pp. 1-21). Archaeopress.
- Buchet, L. (2011). Les Populations inhumées dans les nécropoles de Larina: les apports de l'anthropologie. Dins P. Porte (ed.), *Larina et son territoire de l'Antiquité au Moyen Âge. Études archéologiques et historiques en Nord-Isère* (pp. 447-461). Atlantica-Séguier.
- Devenat, L. (2009). *Estudi antropològic T-214*. Centre d'Estudis Martorellencs. Informe inèdit.

- Espinosa, U. (2011). *La Iglesia de las Tapias y los monasterios tardoantiguos de Albelda de Iregua y Nalda (La Rioja)*. Universidad de la Rioja.
- Farreny, M.; Mauri, A.; Navarro, R. (2012). La necrópolis de Santa Margarida de Martorell. Dins N. Molist, G. Ripoll (eds.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI–XII)*. Monografies d'Olèrdola 3.2. (pp. 457–468). Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Gardeła, L. (2015). Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review*, 21: 107–126.
- Gibert, J.; Roig, J. (2023). Conjuntos eclesiásticos y producción en ámbito rural en la Tarraconense Oriental (siglos V–VIII): Panorama general y estudio de casos. Dins I. M. Sánchez Ramos, Y. Peña Cervantes (eds.) *Fundus ecclesiae. Evidencias Materiales de las actividades económicas de la Iglesia en Hispania, durante la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. ROMVLA, 21. (pp. 167–223). Universidad Pablo de Olavide.
- Godoy, C. (1995). *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (Siglos IV–VIII)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Gregoricka, L. A.; Betsinger, T. K.; Scott, A. B.; Polcyn, M. (2014). Apotropaic Practices and the Undead: A Biogeochemical Assessment of Deviant Burials in Post-Medieval Poland. *PLoS ONE*, 9(11): e113564.
- Lauwers, M. (1997). *La Mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Âge*. Beauchesne.
- Lovejoy, C. O.; Meindl, R. S.; Pryzbeck, T. R.; Mensforth, R. P. (1985). Chronical Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 15–28.
- Majó, T. (2007). Els materials paleobiològics de l'Antiguitat Tardana. Dins J. Francès (ed.) *Els Mallols. Un jaciment a la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana. Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental)*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, 17 (pp. 217–265). Generalitat de Catalunya.
- Malalana, A.; Morín de Pablos, J.; Barroso, R. (2013). Acerca de la funcionalidad de los denominados «silos-basureros»: una propuesta metodològica para el estudio de la agricultura andalusí en época califal y taifa. *Archeologia Medievale*, 40: 337–352.
- Mestres, J. S. (2017). *Datació per radiocarboni de material ossi d'origen humà procedent de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort*. CCiTUB – Laboratori de Datació per Radiocarboni. Informe inèdit.
- Murphy, E.; Le Roy, M. (2023). Introduction: Normative, Atypical or Deviant? Interpreting Prehistoric and Protohistoric Child Burial Practices. Dins Murphy, E.; Le Roy, M. (eds.) *Normative, Atypical or Deviant? Interpreting Prehistoric and Protohistoric Child Burial Practices* (pp. 1–9). Archaeopress Archaeology.
- Navarro, R., Mauri, A. (1987). La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). Dins Asociación Española de Arqueología Medieval (ed.), *Arqueología Medieval Española: II Congreso. Tomo III* (pp. 572–579). Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura y Deportes, Dirección General de Patrimonio Histórico.

- Navarro, R., Mauri, A. (1993). Santa Margarida de Martorell: la transició de l'Antiguitat Tardana al món medieval. Dins R. Azuar, J. Martí Oltra, M. T. Llopis García (eds.), *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición* (pp. 341-344). Diputación Provincial de Alicante.
- Nolla, J. M.; Burch, J.; Sagrera, J.; Vivó, D.; Aquilué, X.; Castanyer, P.; Tremoleda, J.; Santos, M. (1996). Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escal, Alt Empordà). Dins E. Moreno, R. Geli, R. García de Consuegra (eds.), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Santa Coloma de Farners)* (pp. 225-241). Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- Pagès, M. (1983). *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Institut d'Estudis Catalans.
- Raynaud, C. (2010). *Les nécropoles de Lunel-Viel (Hérault) de l'Antiquité au Moyen Age*. Revue Archéologique de Narbonnaise, supplement 40.
- Rébé, I.; Raynaud, C.; Sénac, Ph. (2014). *Le premier Moyen Age à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignana, Pyrénées-Orientales) entre Septimanie et Al-Andalus (VIIe-IXe s.)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 35.
- Reynolds, A. (2009). *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford University Press.
- Rodet-Belarbi, I.; Séguy, I. (2013). Des humans traités comme des chiens. *Le Cadavre en procès. Techniques & Culture*, 60: 60-73.
- Roig, J.; Coll. M. (2011). Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals de l'antiguitat tardana a Catalunya (segles VI-VIII). Evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs. Dins I. Fernández del Moral, J. Menchon, J. M. Vila (eds.) *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (vol. 1)* (pp. 75-82). Ajuntament de Tarragona.
- Roig, J.; Coll. M. (2012). El món funerari dels territoris de Barcino i Egara entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (Segles V al XII): Caracterització de les necropolis i cronotipologia de les sepultures. Dins N. Molist, G. Ripoll (eds.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII). Monografies d'Olèrdola 3.2*. (pp. 373-401). Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Roig Buxó, J. (2015). Necrópolis de época visigoda, ajuar funerarios y depósitos humanos anómalos de los siglos V-VIII en la Tarraconense Oriental (Cataluña). ¿Indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico? E indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social. Dins J. A. Quirós, S. Castellanos (eds.) *Identidad y etnicidad en Hispania: propuestas teóricas y cultura material en los siglos V - VIII* (pp. 333-394). EHU-Universidad del País Vasco.
- Roig, J. (2019). Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglo VI al X): el ejemplo arqueológico del nordeste peninsular (Cataluña). *1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Del fin de la Antigüedad Tardía a la Alta Edad Media en la Península Ibérica (650 - 900). Anejos de Nihilos. Estudios interdisciplinarios de arqueología* 5: 431-481.
- Ruiz, J.; Villar, V.; Subirà, E. (2007). La població visigòtica de Can Gambús. Dins M. Miquel, J. M. Vila (eds.) *Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna. Volum II* (pp. 799-806). Ajuntament de Sabadell, ACRAM - Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

- Sales, J. (2011). *Edificia cristiana hispana en la Antigüedad Tardía: La Tarraconensis*. Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona.
- Soto, P. de (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Institutu Català d'Arqueologia Clàssica.
- Tejerizo, C. (2021): Historias de la aldea. Arqueología de las sociedades campesinas en el centro de la Península Ibérica (Ss. VI-VIII d.n.e.). *Sociedades precapitalistas* 11: e59.
- Travé, E., Del Fresno, P., Farreny, M. (2024a). Arqueologia dels espais de producció al Jaciment de Santa Margarida (Martorell): estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació. Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *De la tarodoantiguitat a l'alta edat mitjana: una visió arqueològica* (pp. 42-54). Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic.
- Travé, E., Del Fresno, P., Farreny, M. (2024b). Ocupaciones tempranas y hábitat altomedieval en el yacimiento de Santa Margarida (Martorell, Barcelona): Nuevos hallazgos para la interpretación de un asentamiento rural (siglos V-X d.C). Dins S. Gómez, M. Melero, M. Á. Hervás (eds.), *VII Congreso de Arqueología Medieval España-Portugal, Sigüenza, 2023* (pp. 79-86). Asociación Española de Arqueología Medieval.
- Travé, E., Navarro, R., Mauri, A., Farreny, M., Del Fresno, P., Socorregut, J. (2019). De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). Dins J. López Vilar (ed.), *Actas del 4º Congreso Internacional de Arqueología del Mundo Antiguo. VII Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica* (pp. 181-188). Universitat Rovira i Virgili.
- Treffort, C. (1996). Du *cimiterium christianorum* au cimetière paroissial: évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle. Dins H. Galinié, E. Zadora-Río (eds.) *Archéologie du cimetière Chrétien: actes du 2e colloque ARCHEA*. Supplément à la Revue archéologique du centre de la France, 11.
- Treffort, C. (2004). L'interprétation historiques des sépultures atypiques. Le cas du haut Moyen Âge. Dins Baray, L. (ed.) *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001* (pp. 131-140). BIBRACTE, Centre archéologique européen.